

ris olan Muhyiddin'e, buradaki bir medresede 8 akçelik Hicâziye buk'ası ilâve olarak verilmiştir. Şam, Hama, Maraş gibi şehirlerde bulunan buk'alara da benzer şekillerde tayinler yapılmıştır. Genellikle buralara tayin edilen müderrislerde **mülâzemet*** şartı aranmadığı, şehir kadısının arzıyla uygun bir kişinin tayin edildiği görülmektedir.

Buk'aların mimari tarzı, buralarda hangi derslerin okutulduğu ve eğitim süresi gibi hususlar hakkında ise kaynaklarda bilgi yoktur.

Osmanlı Devleti'nin güney eyaletlerinde "buk'a" veya "bikâ" adıyla başlayan Bikâ'-ı Üzeyr, Bikâ'-ı Kelb gibi bazı yer isimlerine de rastlanmaktadır.

BİBLİYOGRAFYA :

Kâmus Tercümesi, "buk'a" md.; Wensinck, *Mu'cem*, "buk'a" md.; *Türk Lügati*, I, 720; BA, MD, III, hüküm 839; Ma'sum Ali Şah, *Tarâ'îk*, III, 480-494; Halit Ongan, *Ankara'nın 2 Numaralı Şer'iye Sicili*, Ankara 1974, nr. 724, 1749; Mehmet İpşirli — Muhammed Dâvûd et-Temîmî, *Evkâf ve emlakü'l-müslimîn ft Filistin*, İstanbul 1402/1982, s. 31; *Mecmûa-i Muhâkemât-ı Defter-i Eslâf*, TSMK, Revan, nr. 1506; Mükerrer, vr. 25^a-28^b; M. İpşirli, "Anadolu Kadaskeri Sinan Efendi Hakkında Yapılan Tahkikat", *İTED*, VIII (1984), s. 205-218; C. E. Bosworth, "Buk'a", *EI² Suppl.* (İng.), s. 154; İhan Şahin — Feridun Emecen, "Amasya", *DİA*, III, 3.

MEHMET İPŞİRLİ

BUKRAT

(bk. HİPOKRAT).

BULAK

(بولاق)

Mısır'da matbaasıyla ünlü tarihî bir şehir.

XIII. yüzyılda, Nil'in yatağını batıya doğru 1-1.5 km. kadar değiştirmesiyle terkettiği kumsallar üzerinde eski liman şehri Meks'in yerinde kurulmuştur. Günümüzde eski Kahire'nin 2 km. kuzeybatısında ve Nil nehrinin batı kıyısında yer alan Bulak'ın kuruluşu Memlûk Sultanı I. Baybars (1260-1277), şehir olarak gelişmesi ise Muhammed b. Kalavun (1309-1340) dönemine rastlar. Muhammed b. Kalavun'un 1325'te kazıdığı Nâsîrî Kanalıyla Kahire'den ayrılan Bulak, milletlerarası ticaret yolları üzerindeki stratejik konumu sayesinde hızlı bir gelişme kaydetti. XIV ve XV. yüzyıllarda temel yapısı ortaya çıkan ve büyümesini sürdüren şehir, ticaretle birlik-

te gelişen sanayii sayesinde bir endüstri merkezi durumuna geldi. O dönemlerde şeker ve yağ imalâthaneleri, tabakhâne ve değirmenleri yanında bilhassa ağaç işçiliğiyle dikkati çeken Bulak'ta Memlûk Sultanı Barsbay'ın (1422-1437) Kıbrıs seferinde kullandığı gemilerin yapıldığı tersane de bulunuyordu. XV. yüzyılda ana limanı olduğu Kahire'nin ülkedeki en önemli ekonomik merkez haline gelmesinde rol oynadı.

Yavuz Sultan Selim'in Mısır'ı fethiyle (1517) Osmanlı idaresine giren Bulak bu dönemde de ticarî önemini korudu. Evliya Çelebi'ye göre XVII. yüzyılda "resâle ağası" denilen bir yönetici ve Mısır kadısına bağlı bir nâib tarafından idare ediliyordu. 45 mahallesi ve 6700 hânesi olan şehirde 400 civarında cami-mescid, on bir medrese, altı dârülkurrâ, üç dârülhadis, kırk sıbyan mektebi, 1600 dükkân, yirmi ambar, yetmiş üç han, altı hamam vardı ve buradaki ambarların bir kısmında Haremeyn zahiresi depolanıyor, tersanede de İstanbul'dan Yemen için gönderilen gemi inşa malzemesi ve mühimmat bulunuyordu.

Napolyon'un Mısır seferi sırasında yıkıp yıktığı (1799) şehri tekrar imar eden Kavalalı Mehmed Ali Paşa burada birçok dükkân ve dökümhane yaptırmıştır. Bulak ile ada arasında inşa edilen Ebü'l-'Alâ' Köprüsü (1912) son dönem mimari eserlerindedir.

Bulak ticaret ve sanayi merkezi olmasının yanı sıra güzel bir dinlenme yeri de olduğu için birçok sultan, vezir ve vali tarafından imar edilmiştir. Burada mevcut XV. yüzyıldan Osmanlı idaresinin sonuna kadar olan döneme ait en yaygın yapılar vikâlelerdir (han). Kayıtlara geçmiş toplam altmış beş vikâlenin başlıcaları Hamûb, Gûrî, Kayıtbay, İbrâ-

him Serhân, Süleyman Paşa ve Gül Muhammed vikâleleridir. En önemli camileri Alâyâ, Kadı Yahyâ, Sinan Paşa, Mustafa Mirzâ, Hatîrî ve Ebü'l-'Alâ'dır; ancak bunlar Kahire'dekilere kıyasla daha küçük ve mimari açıdan önemsizdirler. Bugün Osmanlı dönemine ait on iki sebilden ancak birkaçı işlevini kaybetmiş olarak ayakta durmakta, yedi hamamdan ise yalnız Hoca, Şeyh Ramazan ve Sinan Paşa faal durumda bulunmaktadır.

XIX. yüzyılın başlarından itibaren güm-rük vergisinin kaldırılması, demiryollarının inşasıyla nakliyatın kara yollarına kayması ve uygulamaya konulan ekonomik reformlarla bütün ülkenin mâmur bir hal alması gibi faktörlere bağlı olarak ticaret trafiği ve gelirleri azalan şehrin stratejik önemi kaybolmuştur. Bugün gelişen Kahire'de önemsiz bir semt durumunda olan Bulak, Mehmed Ali Paşa'nın siyasî sebeplerle İstanbul'daki Osmanlı devlet matbaası Matbaa-i Âmire'ye rekabet amacıyla kurduğu Matbaatü Bülâk (aş. bk.) ile ünlüdür.

BİBLİYOGRAFYA :

Makrîzî, *el-Hıta*, I, 199; Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, X, 291-295; N. Hanna, *An Urban History of Bulak in the Mamluk and Ottoman Periods*, Le Caire 1983; *Kâmûsü'l-'Alâm*, II, 1393; *el-Kâmûsü'l-'İslâmî*, I, 394-395; TA, VIII, 365; J. Jomier, "Bülâk", *EI²* (İng.), I, 1299.

CENGİZ KALLEK

Bulak Matbaası. Mehmed Ali Paşa 1805'te Mısır valiliğine getirildikten sonra siyasî, askerî, ziraî ve iktisadî alanlarda reform hareketlerine girişti. Çeşitli ilmi sahalarında eğitim ve öğretim yapacak uzmanları Avrupa'dan, bazı teknik elemanları da İstanbul'dan getirtti. Askerî kara ve deniz okullarının yanı sıra tıp, veteriner, ziraat, bando, eczacılık,

XX. yüzyıl başlarında Bulak ve eski kaleden bir görünüş (İÜ Ktp., Albüm, nr. 90.565)

mühendislik ve dil okulları açtı. Bütçe-den para ayırarak Avrupa'dan ve İstanbul'dan kitaplar satın aldırdı. Tercüme heyetleri kurdurarak Batı dillerinden genellikle fen kitaplarını Arapça'ya, askerlik ve denizcilik kitaplarını da Türkçe'ye çevirtti; Batı kültürünün Mısır'a yerleşmesini sağlamaya çalıştı. 1813-1848 yılları arasında tahsil için değişik Avrupa ülkelerine gönderdiği 339 talebe içinde matbaacılığı öğrenmeye gidenler de vardı.

Mısır'da ilk matbaalar, 1557'de Gershon b. Eliezer Soncino ile 1740'ta daha önceleri İstanbul'da matbaacılık yapan Abraham b. Moses Yatom tarafından Kahire'de kurulmuştu. Yarım yüzyıla yakın bir süre sonra da Napolyon Bonapart'ın Mısır seferi sırasında (1798-1802), biri Jean-Joseph Marcel tarafından Haziran 1798'de İskenderiye'de (Imprimerie Orientale et Française), diğeri Marc Aurel tarafından Ağustos 1798'de Kahire'de (Imprimerie de Marc Aurel) olmak üzere iki matbaa kuruldu. İskenderiye'de, Napolyon Bonapart'ın Roma'dan el koyup getirdiği Arapça hurufatla, halka dağıtılan beyannâmeler ve ilk defa *Alphabet Arabe, Turk et Persan, à l'Usage de l'Imprimerie Orientale et Française* (An VI/1798) adlı kitap basıldı. İskenderiye'deki matbaa Ekim 1798'de Kahire'ye taşınarak Ocak 1799'da Imprimerie Nationale adını aldı. Marc Aurel de Kahire'de kendi matbaasında *Courier de l'Égypte* gazetesıyla (116 sayı) *La Décade Égyptienne* adlı derginin ilk üç sayısını bastı. Bu iki matbaada çeşitli konularda Arapça, Türkçe, Fransızca ve İtalyanca olarak basılmış kitapların ancak yirmi bir tanesi bilinmektedir. Fransızlar'ın çıkarmak istedikleri *et-Tenbih* adlı gazetenin çıkıp çıkmadığı ise tartışmalıdır. Fransız ordusu 1801'de Mısır'ı terkederken geride matbaa ile ilgili hiçbir malzeme bırakmadı. Bu malzeme bugün Paris'te Imprimerie Nationale'de saklanmaktadır.

Mehmed Ali Paşa'nın giriştiği yenilik hareketleri arasında matbaanın özel bir yeri vardır. Matbaayı kurmadan önce baskı, dizgi ve harf dökümünü öğrenmeleri için 1815'te Suriyeli Nikola Masabaki ile birlikte dört öğrenciyi Milano'ya gönderdi. Matbaayı da Dârüssinâti'l-âmiriyye adıyla bilinen Bulak Tersanesi'nde kurdu. Matbaa binasının ana kapısındaki üç beyitlik Türkçe kitâbeden, binanın dârüttübâa olarak 1 Muharrem 1235 - 1 Muharrem 1236 (20 Ekim 1819 -

9 Ekim 1820) arasında inşa edildiği anlaşılmaktadır. Bir arşiv kaydına göre de matbaa 18 Safer 1237'de (14 Kasım 1821) resmen açıldı.

Milano'dan üç baskı makinesi, Leghorn ve Triyeste'den mürekkep, kâğıt ve başka malzeme geldi. Arapça hurufat önce İtalya'dan, sonra da Fransa'dan sağlandı. Nikola Masabaki baskı makinelerini Eylül 1821 ile Ocak 1822 arasında yerlerine monte etti. Matbaa ile kütüphanenin denetimi Bulak Mühendishânesi hocalarından Osman Nüreddin Efendi'ye verildi. Kendisi bu görevde Temmuz 1824'e kadar kaldı.

Bulak Matbaası'nda basılan kitaplarla ilgili bibliyografyalarla bu matbaa üzerine yapılan çalışmalarda, Dom Raphael'in (Rufeil b. Antun Zahhur) *Dizionario Italiano e Arabo / Kāmûsü İtalyanı ve Arabî* (1238/1822) adlı lugatı Bulak'ta basılan ilk kitap olarak kabul edilir. Ancak matbaayı kuruluş yıllarında ziyaret eden (Aralık 1822), G. B. Brocchi'nin basılan ilk kitabın Türkçe bir askerlik kitabı olduğunu ve İtalyanca-Arapça lugatın da baskı sırasını beklediğini belirtmesi, ayrıca kitabın İtalyanca ve Arapça ön kapaklarında baskı tarihi olarak sadece yıl verilmesi bibliyografya ve kaynakların görüşünü şüpheli hale getirmektedir. Öte yandan Bulak Matbaası'nda ilk basılan Arapça ve Türkçe kitapların hâtimelerindeki hicri ay ve yıl hesabı katılıp incelendiğinde, Şânîzâde Mehmed Atâullah Efendi'nin 1806'da Fransızca'dan çevirdiği, Prusya Kralı II. Frederick'in generallerine askerî bir tâlimatı olan ve *Vesâyânâme-i Seferiyye* adıyla bilinen kitap (Süleymaniye Ktp., Hüseyin Paşa, nr. 805), 1238 Rebûlevvelinin sonunda (1822 Aralık ortası) Bulak'ta basılan ilk kitap olarak ortaya çıkmaktadır. Bu arada *Kānunnâme-i Asâkir-i*

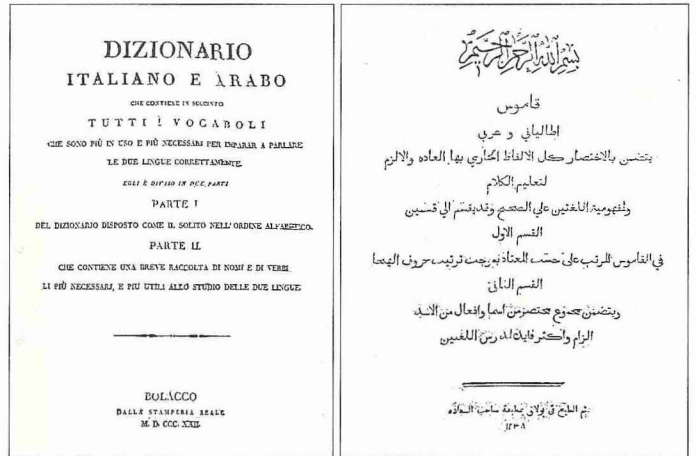
Piyâdegân-ı Cihâdiyye (Türkçe, 1238 Receb ortaları / Mart 1823 ortaları), *Kitâb fi şinâ'ati şibâgati'l-harîr* (Arapça, 12 Zilkade 1238 / 21 Temmuz 1823) gibi kitaplar da matbaanın kurulduğu yılda basılan ilk eserlerdir.

İtalya'dan getirilen Arapça hurufat matbaada basılan ilk kitaplarda kullanıldı; ancak pek fazla beğenilmediğinden Senglâh el-Fârisî ta'lik, Türk hattatlarından Abdullah Zühdi Efendi de nesih harflerin kalıplarını yeniden yaptı. Bu kalıplardan dökülen harfler 1241'den (1825) sonra kullanılmaya başlandı.

Bulak Matbaası'nın işleri giderek yoğunlaşınca 1829 Ağustosunda matbaa tersanenin yakınlarında başka bir yere taşındı ve 1831'de Fransa'dan beş yeni baskı makinesi ismarlandı. Artan ihtiyaçlar dolayısıyla 1833'te matbaanın yakınındaki gümrük binası da bu tesislere katıldı. 100 yıla yakın bir süre aynı yerde kalan matbaanın 1946'da kullanım sahası 10.549 m²'ye çıkarıldı.

Bulak baskısı kitapların hâtimelerinde matbaa adı olarak "Bulak Matbaası" ifadesi kullanıldığı (*Bulak Matbaası Satış Katalogu*'nda [1260]) gibi "Dârüttübâa" (kapı kitâbesinde ve *Vesâyânâme-i Seferiyye*'de), "Matbaatü sâhibi's-saâde" (*Kāmûsü İtalyanı ve Arabî*'de [1245]), "Dârü't-tibâati'l-ma'mûre" (*Siyer-i Veysî*'de [1245]), "Matbaatü Bulak" (*Ravzatü'l-eb-râr*'da [1247]), "Matbaatü'l-kebir" (*Şerh-i Divân-ı Hâfız li-Sûdi*'de [1250]), "Dârü't-tibâati'l-hidivâne" (*Şerhü'l-eb-yât*'ta [1251]), "Dârü't-tibâati'l-âmire" (*Tâtînâme*'de [1254]), "Dârü't-tibâati'l-bâhire" (*Divân-ı Vâsîf*'ta [1257]), "Matbaa-i Âmire" (*Bulak Matbaası Satış Katalogu*'nda [1262]), "Matbaatü Misri'l-mahrûse" (*Tercüme-i Mil-el ü Nihal*'de [1263]), "Dârü't-tibâati'l-Misriyye" (*İrâdât Divanı ile Bu Defa...*'da

Bulak'ta
1238 (1822)
yılında basılan
*Dizionario
Italiano
E Arabo /
Kāmûsü
İtalyanı ve
Arabî*
adlı sözlüğün
iç kapağı

[1270]), "Matbaa-i Seniyye-i Mecbûre" (*Silsile-i Safâ li-Muhammed Mustafâ'da* [1287]) adları da kullanıldı.

Faaliyete geçtiği yıllarda Bulak Matbaası'nda kaç kişinin çalıştığı kesin olarak bilinmemektedir. Ancak G. B. Brocchi'deki bir kayda göre Aralık 1822'de matbaanın personel sayısı on altı kişiydi. Bu sayının 1825'te kırk kişiye, 1844-1845 yıllarına ait bir maaş listesinde 136 kişiye, matbaanın en parlak dönemi olan 1848'de ise 169 kişiye ulaştığı görülmektedir.

Mehmed Ali Paşa döneminde Nikola Masabaki 1821-1830, Abdülkerim 1830-1833, Ebû'l-Kâsım Şâhid Geylânî 1833-1835, Abdullah Fâtiḥ Dağistânî 1835-1840, Hüseyin Râtib 1840-1848 yılları arasında matbaa nâzirliğinde bulundular. Matbaada nâzıra bağlı olarak nâzir muavini, ayrı ayrı Arapça, Farsça, Türkçe musahhihleri ve mürettepleri, baskı ustaları, hattatlar, cetvelciler ve başka elemanlar da çalıştı. Arapça musahhihleri genellikle Ezher hocaları arasından seçildi. Bunların bazılarını harf dökümü, müretteplik, baskıcılık da öğretildi.

Türkçe musahhihlik yapanlar arasında Abdülvehhâb Dağistânî, Ahmed Efendi Kırkkimsevî (قرق كيمسوى), Mahmud Dağistânî, Mehmed Efendi, mühendis Mehmed Mazhar, Nakşibendiyye şeyhi Mehmed Murad, Müftüzâde Mehmed Necib, Mehmed İsmet, Mustafa Mestî, Mustafa Moravî, Sâdullah Said Âmidî, Şerif Mehmed ve Yâkub Efendi bulunmaktadır.

Bulak Matbaası'nda bir yandan çeşitli konularda kitaplar yayımlanırken bir yandan da idarî teşkilâtın her kademesi için birçok tâlimat, tâlimat ve kanun bülteni basıldı. Bulak'ta açılan okulların ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla zaman zaman küçük çaplı matbaalar da kuruldu. Bunların arasında uzun ömürlü olmayan ve çoğunlukla taş baskısı (litografya) basım yapan el-Kal'a (1822), Ebû Zebel Tıp Mektebi (1827), Tarra Topçu Mektebi (1831), Dîvânü'l-cihâdiyye (1831), Dîvânü'l-medâris (1837'den sonra) ve Mühendishâne (1834'ten sonra) en önemlileridir. Bu matbaalardan başka Mehmed Ali Paşa İskenderiye'de Sarây-ı Re'sû'tîn Matbaası'nı (1833) ve Girit'te Türkçe-Rumca *Vekâyi-i Giridiyye* gazetesini basan (1830 [?]) bir matbaa kurdu.

Dîvânü'l-medâris'e bağlı olarak çıkarılan Arapça-Türkçe resmî *Vekâyi-i Mısriyye* gazetesi de 25 Cemâziyelevvel

1244 - 25 Safer 1249 (3 Aralık 1828 - 14 Temmuz 1833) tarihleri arasında (535 sayı) Bulak Matbaası'nda basıldı. Bu gazete daha sonra el-Kal'a'da kendi adıyla anılan matbaaya taşındı; 1840 yılı ortalarına kadar burada basılan *Vekâyi-i Mısriyye* tekrar Bulak Matbaası'nda yayımlanmaya başlandı. Ayrıca Bulak Matbaası'nda basılan matematik, fizik, kimya ve askerlik kitapları için gerekli şekil, sembol, plan, harita ve özel işaretleri hazırlayıp basacak yardımcı bir taş baskısı matbaası da kuruldu.

Bulak baskısı kitapların bibliyografyaları 1832'de Hammer, 1834'te Reinaud, 1842'de Bianchi, daha sonra da başkaları tarafından düzenlendi. 1985'te Hsu Cheng-Hsiang'ın hazırladığı bir doktora çalışmasına göre 1238-1267 (1822-1851) yılları arasında Bulak Matbaası'nda 526, diğer matbaalarda kırk dört kitap olmak üzere toplam 570 kitabın basıldığı tesbit edilmiştir. Bu kitapların 259'u Türkçe, 255'i Arapça, on dördü Farsça'dır; kırk iki kitabın dili belirlenememiştir.

Bulak Matbaası'nda basılan kitaplar askerî kara ve deniz okulları ile diğer okullara dağıtıldıktan sonra geriye kalanların satılmasını isteyen Mehmed Ali Paşa, matbaada basılan kitapların fiyatlarını ve elde mevcut nüshalarını gösteren kataloglar yayımlattığı gibi taksitle kitap satışını ve çok sayıda kitap alanlara indirim yapılmasını da sağladı. Ayrıca baskı, dizgi, kâğıt, mürekkep masrafları ile diğer masraflar hesaplandıktan sonra mirîye onda bir kâr vermeyi kabul eden şahısların yatırımcı (mültezim) olarak matbaada kitap bastırmalarına izin verip onları destekledi. Matbu kitapları satacak resmî bir satış merkezi de 1857'de hizmete açıldı.

Mısır'da ilk matbuat kanunu, Mühendishâne hocalarından İtalyan asıllı Biloti'nin İslâmiyet aleyhine yazdığı "La Religion des Peuples Orientaux" adlı şiiri bastırma teşebbüsü üzerine 13 Temmuz 1823'te çıkarıldı. 1 Ocak 1859'a kadar yürürlükte kalan bu kanunla Mehmed Ali Paşa kendisinden izin alınmadan kitap basılmasını yasakladı ve buna teşebbüs edeceklere de ağır cezalar getirdi.

İç kapak ilk defa, Bulak Matbaası'nda 1822'de basılan Dom Raphael'in İtalyanca - Arapça sözlüğünde ortaya çıktı ve XIX. yüzyılın sonuna kadar tek örnek olarak kaldı. Matbaanın zimmet edildiği kişilerle nâzir ve musahhihlerinin adları, basılan kitapların basım yeri, yılı, ayı, gü-

nü gibi bibliyografik bilgiler yazma kitap geleneğine sadık kalınarak bu kitapların hâtimelerinde verildi.

Mehmed Ali Paşa'nın son döneminde Mısır valisi olan Abbas Paşa (1848-1854) Bulak Matbaası ile fazla ilgilenmedi. İşçi sayısı 108 kişiye düştü. Mehmed Said Paşa'nın (1854-1863) valiliği sırasında ise bütçenin yetersizliğinden dolayı matbaa ancak resmî evrakla özel yayınevlerinin ismarladığı ders kitaplarını basabildi. Matbaa Nâzırı Ali Cevdet Bey ile işçiler arasında ücret yüzünden çıkan anlaşmazlık sonucu vali matbaayı 19 Ağustos 1861'de kapattı ve 1862 Ağustosunda da demiryolları müfettişi Abdurrahman Rüşdî Bey'e devretti. Matbaanın müdürlüğünü üstlenen Abdurrahman Rüşdî Bey, o sıralarda yeni bir matbaa kurmak için İskenderiye'de bulunan baskı ustası Antoine Mourès ile iş birliği yaptı. Antoine Mourès'i derhal Paris'e gönderip kısa sürede yeni malzeme ve makine getirtti. Matbaanın adı da Matbaa-i Abdurrahman Rüşdî oldu.

Hidiv İsmâil Paşa döneminde (1863-1879) matbaa Abdurrahman Rüşdî Bey'den satın alınarak yönetimi hidivlik dairesine bağlandı. Başına Hüseyin Hüsnü Efendi getirildi, matbaanın adı Matbaatü Bülâki's-seniyye olarak değiştirildi. El ile çalışan baskı makinelerinin yerine buharlı makineler, iyice bozulan hurufat yerine de yenileri satın alındı. Avrupa'dan özel olarak baskı ustaları getirildi. Kitapların kalitesi süratle yükseldi. Bastığı örnek kitapları milletlerarası 1867 Paris (gümüş madalya) ve 1873 Viyana sergilerine katıldı. Hidiv Mehmed Paşa döneminde ise (1879-1892) matbaa 20 Haziran 1880'de millileştirilip Matbaatü Bülâki'l-âmiriyye adını aldı.

Mısır'ın geçirdiği siyasî değişikliklerden sonra 13 Ağustos 1956'da çıkarılan bir kanunla resmî matbaalar özkerleştirilince Bulak Matbaası'nın denetimi de bir heyete (el-Hey'etü'l-âmmeh li's-şuûni'l-metâbi) verildi.

BİBLİYOGRAFYA :

Hammer, *HEO*, XVI, 409-414; G. E. Brocchi, *Giornale delle Osservazioni fatte nei viaggi in Egitto nella Siria e nella Nubia*, Bassano 1841, II, 173; Charles Edmond, *L'Egypte à l'Exposition Universelle de 1867*, Paris 1867; Dağistânî, *Fihristü'l-kütübî't-Türkiyyeti'l-mevcûde fil-kütübḥâneti'l-Hidivîyye*, Kahire 1306/1888-89; Jean Deny, *Sommaire des Archives Turques du Caire*, Kahire 1930, s. 122-123; J. Heyworth-Dunne, *An-Introduction to the History of Education in Modern Egypt*, London 1938; İbrâhim Abduh, *Târîḥu'l-vekâyi'l-Mısriyye 1828-1942*, Kahire 1946; Cemâleddin eş-Şeyyâl, *Tâ-*

rîḥu't-terceme ve'l-hareketi's-sekâfiyye fi 'aş-ri Muḥammed 'Alî, Kahire 1951; Ebü'l-Fütüh Rıdvân, *Târîḥu maṭba'ati Bûlâk*, Kahire 1953; Salaheddine Boustany, *The Press During the French Expedition in Egypt 1798-1801*, Cairo 1954; Halil Sâbât, *Târîḥu't-tubâ'a fi's-şarkı'l-'Arabî*, Kahire 1966; a.m.f., "eṭ-Ṭibâ'atü fi Mişr ḥilâle'l-ḥamleti'l-Fransiyye 1798-1801", *Mecelletü'l-Küllüyyeti'l-'Âdâb*, XXI/2, Kahire 1959, s. 61-100; a.m.f., "Maṭba'atü Bûlâk fi 'ahdihe'l-evvel", a.e., XXII/2 (1960), s. 65-99; a.m.f., "Maṭba'atü Bûlâk fi 'ahdihe's-şâni", a.e., XXIV/1 (1962), s. 9-29; a.m.f., "Maṭba'atü Bûlâk fi 'ahdihe's-şâliş", a.e., XXV/1 (1963), s. 71-194; Muhammed Cemâleddin eş-Şurbaçî, *Ḳâ'ime bi-evâ'ili'l-Maṭbû'ati'l-'Arabiyyeti'l-mahfûza bi-Dâri'l-Kütüb hattâ sene 1862 m.*, Kahire 1383/1963; M. Seyfeddin Özege, *Eski Harflerle Basılmış Türkçe Eserler Kataloğu*, İstanbul 1971-80, I-V; Raphael Posner-I. Ta-Shema, *The Hebrew Book, an Historical Survey*, Jerusalem 1975, s. 101-102; Yâsîn H. Safedî, "Arabic Printing and Book Production", *Arab Islamic Bibliography*, London 1977, s. 221-234; Nasrullah eṭ-Tirâzî, *Fihri'sü'l-maṭbû'ati'l-Türkiyyeti'l-'Osmâniyyeti'llet iktene-tahâ Darü'l-Kütübî'l-kaumiyye münzû inşâ'î-hâ 'âm 1870 hattâ nihâyeti 'âm 1969*, Kahire 1982-83, I-III; Hsu Cheng-Hsiang, *The First Thirty Years of Arabic Printing in Egypt 1238-1267 (1822-1851). A Bibliographical Study with a Checklist by Titles of Arabic Printed Works* (doktora tezi, Edinburgh 1985); J. T. Reinaud, "De la Gazette Arabe, Turque Imprimée en Égypte", *JA*, II/8 (1831), s. 238-249; a.m.f., "Notice des Ouvrages Arabes, Persanes et Turcs Imprimés en Égypte", a.e., s. 333-344; A. Perron, "Lettre sur les Écoles et l'Imprimerie du Pacha d'Égypte", a.e., IV/2 (1843), s. 5-23; T. X. Bianchi, "Catalogue Général des Livres Arabes, Persans et Turcs Imprimés à Boulaq en Égypte depuis l'Introduction de l'Imprimerie dans ce Pays", a.e., s. 24-61, 466; Boris A. Dorn, "Catalogue des Ouvrages Arabes, Persans et Turcs Publiés à Constantinople, en Égypte et en Perse qui se trouvent au Musée Asiatique de l'Académie", *Bulletin de l'Académie Impériale des Sciences de Saint Pétersbourg*, X, Saint-Petersbourg 1866, kolon 182-199 (tamamı kolon 168-213); Albert Geiss, "Histoire de l'Imprimerie en Égypte", *BIE*, V/1 (1907), s. 133-157; a.m.f., "Histoire de l'Imprimerie en Égypte", a.e., V/2 (1908), s. 195-220; R. G. Canivet, "L'Imprimerie de l'Expédition d'Égypte, les Journaux et les Procès-Verbaux de l'Institut (1798-1801)", a.e., V/3 (1909), s. 1-22; J. Heyworth-Dunne, "Printing and Translation under Muhammad Ali of Egypt", *JRAS* (1940), s. 325-349; Richard N. Verdery, "The Publications of the Bulaq Press under Muhammad Ali of Egypt", *JACS*, sy. 91 (1971), s. 129-132; Fawzi M. Tadrus, "Printing in the Arab World with Emphasis on the Bulaq Press in Egypt", *University of Qatar, Bulletin of the Faculty of Humanities and Social Sciences*, V, Katar 1402/1982, s. 61-77; Michael W. Albin, "The Survival of the Bulaq Press under Abbas and Said (1848-63)", *International Association of Orientalist Librarians Bulletin*, sy. 30-31, Michigan 1987, s. 11-17; "Cairo", *EJd.*, V, 31-32; "Soncino", a.e., XV, 140-141.

TURGUT KUT

BULGAR

Batı Hun Devleti içindeki Türk kavimlerinden biri.

Bulgar Türkleri'nin adına tarihte ilk defa milâttan sonra 482'de rastlanmaktadır. Attila'nın 453'te ölümünden sonra Hun birliği çözülmüş, bunun üzerine Kafkaslar'dan Tuna'ya kadar Karadeniz'in kuzeyinde uzanan bölgelerde Bulgar Türkleri siyasî birliklerini kurmuşlardır.

Bulgar kabilelerinden Utigurlar doğuda Kuban ırmağı yörelerinde, Kutrigurlar da batıda Tuna'nın kolları ile Besarabya yörelerinde hâkimiyet kurdular. Ancak Balkanlar'daki sınırı emniyet altına almak isteyen Bizans İmparatoru Zenon (476-491), komşusu olan Kutrigur Bulgarları'nı Utigurlar'a karşı kışkırtarak savaşa sürükledi. Yenilen Kutrigurlar'dan 2000 kadar aile savaş sonrasında (482) Bizans'ın hizmetine giderek Trakya'ya yerleştiler ve zamanla Hıristiyanlığı kabul ettiler.

Bulgarlar VI. yüzyılda Orta Asya'dan batıya göç eden Avarlar'ın idaresine girdiler (559). Bulgar Hanı Kuvrat Han zamanında (584-642) Avar idaresinden kurtuldularsa da VII. yüzyılda Don ve Kuban ırmakları arasındaki yurtlarına baskıların arttıran Hazarlar'ın hâkimiyetini kabul etmek zorunda kaldılar.

Tuna Bulgarları. Hazarlar'ın baskıları üzerine Kutrigur Bulgarları Kuvrat Han'ın küçük oğlu Esperih idaresinde Dobruca taraflarına göç ettiler. Müslümanların İstanbul'u kuşatmalarından (674-678) faydalanarak Bizanslıları mağlûp ettiler ve Bizans'ı anlaşmaya mecbur bıraktılar (681). Böylece Tuna Bulgarları Balkanlar'da ve Orta Avrupa'da önemli bir siyasî varlık haline geldi. Bilhassa Kurum Han (803-814) ve Omurtag Han (814-831) zamanında Bulgarlar en parlak devirlerini yaşadılar. Sofya, Niş, Belgrad, Üsküp gibi önemli merkezler arasındaki ticaret yollarını ellerine geçirdiler ve ekonomik bakımdan geliştiler. Ancak Malamir Han zamanında (831-836) Bulgarlar arasında Bizans'ın tesiriyle Hıristiyanlık yayılmaya başladı ve Persiyan Han döneminde (836-852) devam etti. Nihayet Boris Han'ın (859-890) Hıristiyanlığı kabul etmesiyle (864) Tuna Bulgarları bütünüyle hıristiyan oldular ve zamanla Slavlaşarak kendi öz dillerini unuttular.

İdil (Volga) Bulgarları. VII. yüzyılın ikinci yarısında Kutrigur Bulgarları'nın Tu-

na boyuna göçü sırasında Utigur Bulgarları da kuzeye doğru çekilerek Orta İdil boyuna gittiler ve bugünkü Tatarlar'ın ve Çuvaşlar'ın yaşadıkları topraklarda yerleştiler. Bu bölgeler önemli su yolları ile ticarete, verimli toprakları ile ziraate, ormanları ile avcılığa ve arıcılığa çok uygun olduğundan Bulgarlar buralarda zamanla ekonomik bakımdan geliştiler ve bu sayede kültür seviyeleri de yükseldi. Bulgar, Biler, Suvar, Oşal, Tetiş gibi önemli kültür ve ticaret merkezleri kuruldu.

İdil Bulgarları bir yandan İskandinav, Rus ve Baltık ülkeleriyle, öte yandan Türkistan, İran, Arap ve Bizans ülkeleriyle karşılıklı ticaret yapıyorlardı. İslâm ülkelerinden gelen tüccarlar vasıtasıyla Bulgarlar arasında kısa zamanda İslâm dini ve kültürü yayıldı. Bulgar Hanı Yalta-Var oğlu Almış Han müslüman oldu ve 920'de Bağdat'a halifeye elçi göndererek Bulgar halkına İslâm dinini öğretecek din bilginleri ile cami ve kale yapılacak mimarlar istedi. Halife Muktedir-Bil-lâh Ca'fer de 922'de Bulgar ülkesine bir elçilik heyeti yolladı. Bu heyette bulunan İbn Fadlân, yolda ve Bulgar ülkesinde görüp duyduklarını daha sonra kaleme aldığı seyahatnâmesinde anlatmıştır.

İdil Bulgarları XIII. yüzyılın ikinci yarısına kadar yerleşik bir halde refah içinde yaşadılar. Fakat Bulgarlar'ın 1223'te Don bölgesinde Kumanlar'la yaptıkları bir savaştan Aral bölgesine dönen Moğol ordusuna saldırmaları ve onları yenmeleri kendi felâketlerini hazırladı. Nitekim Batu Han'ın emriyle Moğollar uzun bir hazırlıktan sonra 1236'da Bulgarlar'a saldırdılar ve bütün şehirlerini yakıp yıktılar, halkı da kılıçtan geçirdiler. Bulgarlar Altın Orda devrinde (1283-1452) biraz toparlanıp varlıklarını sürdürdülerse de 1361'de Altın Orda Hanı Pulat Timur'un saldırısına uğradılar ve belli başlı şehirleri yıkıldı. 1391'de ise Timurlenk'in Altın Orda Hanı Toktamış'a karşı yaptığı sefer sırasında Altın Orda şehirleriyle birlikte İdil Bulgarları'nın şehirleri de tahrip edildi. Bulgarlar bundan sonra Kazan Hanlığı'na tâbi olarak yaşadılar. Nesillerini ve dillerini bugün to runları olan Çuvaşlar'la devam ettirmektedirler.

Bulgarlar'ın Dili. Tuna Bulgarları'ndan kalan dil örnekleri çok azdır. Bunlar bazı kaynaklarda geçen kişi adları, unvanlar ile çeşitli eşya ve kırk kadar kitâbede geçen bazı kelimelerden ibarettir. Yapılan incelemelerden anlaşıldığına göre